

Р. А. Арцишевський,
доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри
філософії та релігієзнавства Східноєвропейського національного
університету (СНУ) ім. Лесі Українки, член-кореспондент НАПН України;
Р. М. Рославець,
кандидат педагогічних наук, доцент

Найважливіша праця вихователя

Розглядаються головні положення В. О. Сухомлинського про збереження і зміцнення здоров'я дітей шкільного віку.

Ключові слова: гармонійний розвиток, гуманістична педагогіка, тілесне і духовне здоров'я дитини.

Арцишевский Р. А., Рославец Р. Н. Самый важный труд воспитателя.

Рассматриваются главные положения В. А. Сухомлинского о сохранении и укреплении здоровья детей школьного возраста.

Ключевые слова: гармоническое развитие, гуманистическая педагогика, телесное и духовное здоровье ребенка.

Artsyshevskiy R. A., Roslavets R. M. Educator is the Most Important Work.

V. O. Sukhomlynskyi's main theses about preservation and development of the health of school children are considered in the article.

Key words: harmonious development, humanistic pedagogy, corporal and spiritual health of a child.

Постановка проблеми. Здоров'я дитини завжди було в центрі уваги гуманістичної педагогіки. Ще її засновник Ян-Амос Коменський писав, що кожна громадська школа повинна бути «суспільною оздоровницею, де навчають життя і збереження здоров'я». Тому цілком закономірно, що й Василь Олександрович Сухомлинський як один із найвидатніших педагогів-гуманістів ХХ століття приділяв дуже багато уваги проблемам збереження і зміцнення здоров'я дітей – і в педагогічних працях, і в педагогічній практиці, – вважаючи при цьому, що у навчанні дитини її здоров'я має бути предметом особливої уваги педагогічного колективу й кожного вчителя.

Виклад основного матеріалу. «...Турбота про здоров'я, – писав він, – це найважливіша праця вихователя. Від життєрадісності, бадьорості дітей залежить їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань, віра в свої сили» [1, 103]. Оскільки сьогодні в Україні проблеми збереження і зміцнення здоров'я дітей шкільного віку є надзвичайно актуальними, а їх розв'язання має загальнонаціональне значення, то звернення до спадщини В. О. Сухомлинського з цих питань дуже своєчасне і вкрай необхідне.

Нині стан здоров'я дітей шкільного віку викликає занепокоєння і в батьків, і в педагогів, і в лікарів, які звертають увагу на те, що останнім часом воно погіршується навіть у молодших школярів. І причин цьому декілька.

По-перше, це – низький рівень добробуту нашого суспільства. Навіть за офіційними даними, більшість сімей в Україні перебувають на межі та за межею бідності, не маючи можливості повною мірою забезпечити вітальні потреби дітей, що необхідно для їх нормального становлення й розвитку. У першу чергу це стосується харчування.

Є чимало дітей, які, навіть живучи в сім'ях, недоїдають, не кажучи вже про безпритульних. На одній з конференцій у м. Нововолинську вчителька місцевої школи навела результати опитування учнів середніх класів. В анкеті, зокрема, було й запитання: «Чого б тобі найбільше хотілося?». І серед відповідей на це запитання зустрічалася й така: «Наїстися».

Але ж добре відомо, що навіть ті діти, які не страждають від голоду, харчуються, як і більшість населення України, неповноцінно, внаслідок чого їх організм не отримує всіх поживних речовин, необхідних для нормального розвитку, що також є причиною погіршення їхнього здоров'я. Ще в 30-х роках ХІХ століття в статті «Становище робітничого класу в Англії» Енгельс писав, що більшість робітників харчуються переважно картоплею, а це дуже шкідливо для їхнього здоров'я. У нас на Поліссі, як відомо, картоплю називають «другим хлібом», і вона традиційно є головним продуктом харчування.

Останнім часом проблема харчування загострилася (і не тільки в нас, а й у цілому світі) у зв'язку зі споживанням – особливо дітьми – неякісних і генетично модифікованих продуктів, які шкідливо впливають на здоров'я, але у великій кількості виробляються, рекламуються і збуваються, бо приносять великі прибутки виробникам і тим, хто займається їхнім збутом, і кого дуже мало хвилює здоров'я нації.

Погіршення стану здоров'я наших дітей пов'язане також із несприятливою екологічною ситуацією в багатьох, особливо промислових, регіонах України, у першу чергу – з наслідками Чорнобильської трагедії, які останнім часом гостро відчуваються в районах радіаційного забруднення.

Перераховані вище причини погіршення здоров'я учнівської молоді мають переважно соціальний характер. Але є й такі, що породжуються самою

існуючою системою освіти. Одна з них – це *перевантаження* учнів. Вимоги, які ставляться перед ними державними стандартами й, особливо, навчальними планами і програмами, – надзвичайно завищені, не стільки навіть з точки зору рівня складності, скільки з точки зору кількості навчального матеріалу, дуже значна частина якого – це непотрібний для позашкільного життя інформаційний або ідеологічний «баласт». Ми чомусь забули мудрі слова стародавніх мислителів про те, що «багатознайство розуму не навчає». І разом з тим сьогодні, очевидно, ще більш актуальною є думка римського мислителя-стоїка Луція Аннея Сенеки, яку неодноразово повторював і Я.-А. Коменський: «не знаємо необхідного, бо навчалися непотрібного». А це найнеобхідніше у шкільному навчанні, на що постійно звертав увагу В. О. Сухомлинський, є знання (і не тільки знання) про саму людину [2, 156].

Дехто вважає, що нічого страшного в тому немає, якщо діти будуть знати трохи більше. Але ж це не так! Змушуючи учнів витратити додаткові сили і час на засвоєння малоцікавого і вузькоспеціалізованого, швидко застаріваючого навчального матеріалу, ми тим самим прирікаємо їх на малорухоме, позбавлене різноманітності й повсякденних радощів життя, по суті, незаконно позбавляємо їх частини їхнього дозвілля, необхідного їм для їх вільного всебічного розвитку. «Вільний час необхідний учневі, як повітря для здоров'я: він необхідний для того, щоб учень успішно навчався і не відчував постійної загрози відставання... Вільний час – перша умова багатства інтелектуального життя вихованця, умова того, щоб у його житті було не тільки навчання, а значить, і того, щоб навчання було ефективним» [3, 492].

В умовах навчального перевантаження особливо страждають сумлінні, працьовиті, відповідальні діти. Бо, на відміну від своїх ровесників, які, зрозумівши, що «скільки не вчи – всього не будеш знати», втрачають інтерес до навчання і перестають старанно вчитися, знаходячи «легші» шляхи отримання позитивних оцінок. Такі діти за рахунок свого здоров'я і вільного часу стараються виконати вимоги вчителів і, відповідно, тих директивних документів, які стоять за цими вимогами. А таке перевантаження, як постійно підкреслював В. О. Сухомлинський, є одним із найпідступніших ворогів здоров'я дітей. «Багаторічні спостереження, – писав він, – привели наш колектив до висновку, що в підлітковому віці велику небезпеку становить загроза підірвати сили людини, яка ще формується, непосильною, потворною розумовою працею – зубрінням. Ми не припускаємо, щоб 12–15-річний підліток сидів щоденно по 4–5 годин над домашніми завданнями (крім п'яти-шести шкільних занять), – це його калічить, на все життя згубно позначається на його здоров'ї, нівечить його красу: фігура стає сутулуватою, вузькогрудою, з'являється короткозорість» [4, 128–129]. Тому, вважав він, «навчання не повинно зводитися

до безперервного нагромадження знань, до тренування пам'яті, до зубріння, яке отупляє, одурманює і нічого не дає, крім шкоди, для здоров'я і для розумового розвитку дитини» [3, 101–102]. Багатогодинне щоденне сидіння учня над книжкою – це непосильна, виснажлива праця, яка підриває його фізичні й розумові сили, породжує байдужість до знань, призводить до того, що в людини є тільки навчання і немає *інтелектуального життя*. Щоб уникнути цього, потрібно, на думку педагога, так організувати розумову працю учня, щоб друга половина дня була в нього вільним часом, необхідним для активної розумової діяльності, розвитку і трансформації отриманих на уроках знань [2, 493].

Разом з тим саме послаблене здоров'я є головною причиною поганої успішності або відставання дітей у навчанні. «Досвід переконав нас у тому, – відзначав павлівський педагог, – що приблизно у 85 % усіх невстигаючих учнів головна причина відставання в навчанні – поганий стан здоров'я, яке нездужання або захворювання, найчастіше зовсім непомітне і таке, що можна вилікувати тільки спільними зусиллями матері, батька, лікаря і вчителя [3, 48]. Очевидно, про це і не здогадуються деякі сучасні вчителі, які нарікають на «нездатність» більшості учнів повністю засвоїти програмовий матеріал, унаслідок чого навіть у перших класах, усупереч прийнятим рішенням, існують домашні завдання, а в середніх і особливо старших класах процвітає система репетиторства. До чого це призводить, добре відомо: учні старших класів, які збираються здобувати вищу освіту, останні рік-два перебування в школі зосереджуються переважно на підготовці до вступних тестових випробувань під керівництвом репетиторів. Чи не прогресивнішою з цього погляду є західноєвропейська система: учні, які збираються продовжувати освіту в університетах, навчаються останні два чи три роки у спеціалізованих (профілізованих) класах чи школах, після закінчення яких зараховуються у вибрані вищі навчальні заклади без іспитів? І хіба не на це була спрямована наша система дванадцятирічної освіти, яка так безпідставно і «достроково» (тобто до отримання результатів експерименту) була зруйнована?

Наприклад, у Франції декілька років тому було прийнято закон про чотириденний навчальний тиждень для учнів молодших і середніх класів, а в нас, якби це було можливо, то дехто з освітян підтримав би й навчання без вихідних і канікул? Очевидно, що причиною такого підходу є швидше за все педагогічне невігластво, відсутність гуманістичної орієнтації і людиноцентричної спрямованості в діяльності деяких учителів.

Років десять тому на одній міжнародній зустрічі педагогів зайшла мова про те, що радянська школа давала учням дуже ґрунтовні знання, особливо з природничо-математичних предметів. «То чому ж ви, визнаючи переваги нашої шкільної освіти, не заповлучили

її для себе?» – запитав у американців один з учасників цієї зустрічі. Відповідь була досить цікавою: «Ми знайомимося також і з деякою вашою статистикою. Чому майже половина випускників ваших шкіл – хлопців – за станом здоров'я не можуть служити у війську? Такою ціною – ціною здоров'я молодих людей, які тільки-но починають жити, ваші успіхи у навчанні нам не потрібні». Цієї ж думки дотримуються і наші колеги з країн Західної Європи. Чому ж ми не рахуємося з їхньою думкою, прагнучи долучитися до європейського і світового освітнього простору?

Для підтримки здоров'я дітей необхідні перш за все, вважав В. О. Сухомлинський, правильний режим, повноцінне харчування й фізичне загартування, які охороняють дитину від захворювань і дають їй насолоду красою навколишнього світу [1, 51]. Але разом з тим педагог наголошував на тому, що «турбота про людське здоров'я, тим більше про здоров'я дитини, – це не просто комплекс санітарно-гігієнічних норм і правил, не перелік вимог до режиму, харчування, праці, відпочинку. Це насамперед турбота про гармонійну повноту всіх фізичних і духовних сил (виділення наше – Р. А., Р. М.), і вінцем цієї гармонії є радість творчості» [1, 109]. Без такої радості неможлива гармонія здорового тіла й здорового духу.

У цьому «широкому» розумінні здоров'я дитини як гармонійного поєднання тілесного і духовного здоров'я виражено ще один дуже важливий (засадничий) принцип гуманістичної педагогіки: *людина – це надзвичайно складно організована цілісність, тому її не можна виховувати «частинами»*. І як невичерпне ціле (моральне, інтелектуальне, емоційне, естетичне, творче) вона потребує гармонійного і всебічного розвитку [3, 566].

Величезну увагу В. О. Сухомлинський приділяв також психічному здоров'ю школярів, постійно підкреслюючи, що це – дуже тонка справа, яка вимагає від учителя великої обережності й відповідальності, «щоб не допустити жодного болючого дотику до вразливого дитячого серця». Випереджаючи свій час, він ставив завдання, щоб кожен учитель був одночасно і практичним психологом, здатним допомогти учневі, коли той потрапляє в якусь складну життєву ситуацію. Про це, зокрема, свідчать і психологічні семінари, які проводилися у колективі Павлівської школи.

Найбільш точно, на думку педагога, сутність виховання дітей, у яких хворобливий стан психіки позначається на поведінці, виражає поняття

«медична педагогіка», головними принципами якої є: 1) щадити легковразливу, хворобливу психіку дитини; 2) усім стилем, укладом шкільного життя відвертати дітей від важких думок і переживань, пробуджувати в них життєрадісні почуття; 3) ні за яких обставин не дати зрозуміти дитині, що до неї ставляться, як до хворої [1, 52].

Особливо актуальними в наш час у зв'язку з духовною кризою, яку переживає наше суспільство, є думки В. О. Сухомлинського про духовне здоров'я шкільної молоді. Вже тоді його дуже хвилював той факт, що, називаючи головні людські риси, учні не відносили до них доброту, яка, на його думку, є одним з найголовніших і найнеобхідніших проявів людяності і якої «треба вчити», бо вона «не падає з неба» [1, 58]. Щоб висловлювати такі думки у той час, коли писав про це Василь Олександрович, потрібно було бути не тільки педагогом-гуманістом, не тільки надзвичайно доброю і мудрою, але й мужньою людиною, бо за них його дуже критикували тодішні «генерали від педагогіки» [4, 77 та ін.].

В умовах засилля масової культури, яка з допомогою засобів сучасної комунікації засіває душі молоді чортополохом псевдо- й антицінностей, не можуть не дивувати висловлені більше сорока років тому пророчі слова великого педагога про те, що стихійний, неорганізований вплив на дітей кіно, радіо, телебачення не сприяє, а скоріше шкодить правильному вихованню [3, 63]. І вже тоді він шукав і знаходив протияддя цій духовній отруті молоді.

Підсумовуючи, можна зробити **висновок**, що *збереження і зміцнення здоров'я дітей шкільного віку є однією з найважливіших і найпріоритетніших загальнонаціональних проблем*. І вирішити ці проблеми нам значною мірою може допомогти теоретичний і практичний досвід В. О. Сухомлинського.

У зв'язку з цим варто додати, що за більше як двадцятирічний період свого існування Українська асоціація Василя Сухомлинського зробила дуже багато для висвітлення і поширення педагогічних ідей нашого видатного педагога. Але звичайному вчителю, вихователю, освітянину майже неможливо охопити і навіть знайти увесь цей матеріал. Тому, очевидно, настав час створити (можливо, силами членів Асоціації і НАПНУ) на основі існуючих досліджень курс із гуманістичної педагогіки В. О. Сухомлинського або курс *сухомлинознавства*, який би охоплював різні сторони його педагогічного вчення і який би був дуже потрібен як майбутнім педагогам, так і слухачам інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Література

1. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 3. – С. 5–279.
2. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. – Т. 2. – К. : Рад. шк., 1976. – С. 147–416.
3. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям / В. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. – Т. 2. – К. : Рад. шк., 1976. – С. 417–654.
4. Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / сост. О. Сухомлинская. – СПб. : Акта, 2008. – 432 с.